

© 2004 р. **Н. В. Кушакова-Костицька**
Конституційний Суд України

ДОНОСНИЦТВО: ПРАВОВА ТА ЕТИЧНА СТОРОНИ ПРОБЛЕМИ

Тема доносів і доносництва була актуальною в усі часи та залишається болісною і сьогодні. Донос, як і цензура, є невід’ємним атрибутом держави як примусового механізму управління соціумом. Примус і донос, можливо, – “дві сторони однієї моралі”, вони розраховані на те негідне, нище, що є в людині, і чим нижчий рівень свідомості окремої людини та суспільства в цілому, тим більше процвітає доносництво, плазування, холуйство, що є втіленням рабської психології, відшліфованої роками. Але сьогодні, коли вже є деякі ознаки і здобутки розвитку демократичних течій, розбудови інформаційного суспільства, відкритості суспільства, визначеної відкритістю інформації, з’явилася і надія позбутися такого очевидно негативного явища, як доноси. Коли є свобода отримання і передачі інформації, суттєво спрощена розвитком новітніх комунікаційних та інформаційних технологій, коли суспільство відкрите, доносництво приречене на вимирання як *метод** поширення інформації, головна ознака якого – “таємність”. Звичайно, тут постає ряд цікавих запитань стосовно психологічних, соціальних, правових та інших аспектів цього явища.

Зауважимо, що в епоху інформаційного суспільства, коли вченими встановлено, що людина є хвильовою, багаторівневою інформаційною структурою, взаємозв’язок між об’єктами здійснюється через посилення і сприймання вібрацій певних частот, що несуть інформацію про людину і Всесвіт, таке явище, як “агентурне повідомлення”, чи “донос”, чи “оперативна інформація” втрачає, хоча й дуже повільно, своє значення як на суспільно-державному, так і на особистісному рівнях.

Отже, питання можна поставити так: чи має право на існування з погляду сучасної моралі та чинного законодавства таке явище, як доносництво? Чи його належить сприймати як ре-

лізацію права кожного поширювати інформацію будь-яким способом, закріпленого ст. 34 Конституції України? Очевидно, що донос – це специфічне поширення відомостей, і коли він не є державною таємницею, конфіденційною інформацією, банківською, комерційною, службовою таємницею та іншим видом інформації, поширення якої обмежене законом, то воно є цілком законним явищем.

Але чи є тут певні застереження та винятки? І взагалі, чи це етично, чи сприятиме розвитку суспільної та індивідуальної моралі? Для цього перш за все треба чітко визначитися з термінологією – що таке донос і чим він відрізняється від інших видів поширення таємної інформації.

Під поняттям “донос” у словнику В. Даля розуміється повідомлення керівництва про щось; доведення до відома, звинувачуючи. Староросійським варіантом “доносу” було “*донесенье*”, тобто рапорт керівництву. Причому донос – “*довод на кого-то*”, а не скарга з приводу себе, тобто заява про які-небудь незаконні вчинки іншого [1, с. 468].

Отже, доносити означає доповідати, повідомляти керівництво усно чи письмово, доводити до його відома.

За радянських часів поняття “донос” означало: 1) доводити що-небудь до відома будь-якої особи чи установи; 2) робити донос, звинувачувати кого-небудь. Простежуючи етимологію слова за останні 200-300 років, можна стверджувати, що спочатку вживався термін “*донесенье*” – усне чи письмове повідомлення яких-небудь офіційних відомостей керівництву, рапорт. Пізніше – повідомлення про щось (наприклад, звичайний лист про поточні справи), і нарешті – таємне повідомлення, що містить звинувачення кого-небудь в яких-небудь дійсних чи уявних проступках.

Очевидно, що негативна природа цього явища пов’язана з таємністю повідомлення. Тобто “*донесенье*” як відкрите повідомлення, наприклад, рапорт чи лист, з часом починає означати “таємне повідомлення”, і тепер ми відчуваємо лише негативне значення цього слова [2, с. 979-981].

* На думку автора, в даному випадку йдеться саме про метод, а не спосіб поширення інформації.

Цікава ситуація склалася з етимологією поняття “донос” як юридичного. В усі часи в усіх народів донос був основним підґрунтям функціонування правоохоронних органів. Донощиків у різні часи називали по-різному: агенти, інформатори, особи, що співпрацюють з правоохоронними органами, розвідники, шпигуни тощо. На їхніх доносах базувалася робота поліції, прокуратури, судових, інших правоохоронних органів та державних органів в цілому. Тому термін “донос” рідко вживався в офіційних документах, хоча був офіційно визнаним джерелом інформації (оперативної, службової та ін.) для вищезгаданих владних структур. До недавнього часу в Україні було офіційно визначено лише поняття “завідомо неправдивий донос” суду, прокурору, слідчому або органу дізнання про вчинення злочину (ст. 177 Кримінального кодексу України 1960 р.) [4].

У ст. 383 нового Кримінального кодексу України 2001 р. термін “донос” замінено на “завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину”. У цьому і полягає основна відмінність від ст. 177 КК України 1960 р.” [5]. Тут зауважимо: може змінюватися значення поняття “донос”, з часом може змінюватися і сам термін, але суть явища залишається незмінною незалежно від сформульованих повному норм чинного законодавства, особливостей національних традицій та загальноприйнятих у суспільстві етичних норм.

Ст. 95 Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. визначає, що заяви або повідомлення представників влади, громадськості чи окремих громадян про злочин можуть бути усними або письмовими. Усні заяви заносяться до протоколу, який підписують заявник і посадова особа, що прийняла заяву. При цьому заявник попереджується про відповідальність за *неправдивий донос*, про що зазначається в протоколі. Письмова заява повинна бути підписана особою, від якої вона подається [6].

Аналіз законодавства призводить до запитання: якщо є неправдивий донос, повинен бути і правдивий. Статус “правдивого доносу” (чи письмового / усного повідомлення – в новій редакції) ніде законодавчо не визначається. Офіційно не визначається відповідальність за “правдивий донос”, не визначається також і ставлення до нього, звідки впливає інший логічний висновок – “все, що не заборонено, дозволено”.

Ст. 306 Кримінального кодексу Росії завідомо неправдивий донос визначає як злочин

проти правосуддя, що полягає у повідомленні завідомо неправдивих відомостей чи про злочин, який готується, чи про вже вчинений, чи про особу, яка його вчинила [7]. Зауважимо, що Кримінальний кодекс РФ не дає переліку органів, до яких може бути направлений завідомо неправдивий донос. Передбачається, що це можуть бути тільки ті правоохоронні органи, які мають право порушувати кримінальні справи, тобто органи дізнання, досудового слідства, прокуратура і суд.

Однак у теорії кримінального права існує думка, що такими органами можуть бути будь-які органи державної влади та управління, а також громадські організації. При цьому завідомо неправдивий донос у такі органи, що не мають права проводити слідчі дії, доцільніше розглядати як наклеп. Звернемо увагу на те, що деякі правники вважають (і це впливає зі змісту норми закону): заявник не може нести відповідальність за завідомо неправдивий донос, коли він “добросовісно помиляється” щодо достовірності наданих йому відомостей, вважаючи їх правдивими, чи повідомляє про дійсний факт злочину, надаючи йому неправильну юридичну оцінку. Існує також думка, що завідомо неправдивий донос слід відрізнити від необґрунтованої скарги, в якій особа помилково обвинувачує інших осіб у скоєнні злочинів [3, с. 324].

Зауважимо, що сьогодні термін “донос” втратив своє колишнє позитивне забарвлення і фактично вживається у значенні “таємний наклеп керівництву”. Характерно, що у різні часи у різних народів доносництво мало свої особливості та традиції – яскравим прикладом є період панування інквізиції в Європі. За часів фашистської Німеччини та Радянського Союзу доносництво було майже способом життя – з відверто аморального вчинку воно перетворилося на “громадянський” чи “партійний” обов’язок і навіть подвиг (історія з Павликом Морозовим). За пострадянські часи ставлення до доносів дещо змінилося. Гра в демократію передбачає правила, за якими донос – це ганебний, негуманний акт, спрямований на порушення прав інших людей, отже, як можливе явище його вилучено з усіх нормативних актів України. Сьогоднішнє ставлення в Україні до доносів можна зіставити з ситуацією в царській Росії, для якої характерним було те, що “*исправникъ донесъ губернатору, а зтотъ доноситъ министру*” чи, як казали, “*донощику пе-*

рвий кнутъ отъ товарищей, за доносъ, либо отъ начальства, за неисправность” [1, с. 468].

Ставлення і до терміна, і до явища в сучасному українському суспільстві в цілому негативне, на відміну від так званих цивілізованих країн західної демократії, де доносництво є нормою життя, запорукою громадського спокою та порядку. Там є звичайною ситуація, коли особа, помітивши підозрілу людину чи ситуацію в небезпечному для неї радіусі, відразу ж телефонує в поліцію. Але “що німцю – благо, росіянину – смерть”. Тому в Україні, враховуючи наші національні традиції, культурний рівень, низьку правосвідомість, культивувати “доносительство владі” видається недоцільним. Проте система доносництва на Заході, враховуючи національні традиції та менталітет пересічного громадянина, законослухняного і дисциплінованого, – може мати й позитивні сторони. Показовим є те, що там суспільство офіційно захищає своїх інформаторів. Наприклад, одним з міжнародних стандартів забезпечення свободи слова є “Принцип 9. Захист інформаторів (“свистунів*”)”: Особи, які передають інформацію про правопорушення (інформатори), повинні бути захищені” [10, с. 20]. Суть цього принципу полягає у захисті інформаторів від будь-яких юридичних, адміністративних або інших службових санкцій, пов’язаних з фактами розкриття інформації про правопорушення. Під терміном “правопорушення” тут розуміється вчинення злочину, невиконання юридичного обов’язку, судова помилка, корупція чи шахрайство, неналежне управління з боку публічного органу, а також істотна загроза здоров’ю, безпеці чи довкіллю, незалежно від того, чи пов’язано це з особистим правопорушенням. Інформаторам повинен надаватися захист у випадку, коли вони діяли добросовісно (!) та на основі обґрунтованого переконання, що надана ними інформація була за своєю суттю викривальною і стосувалася доказів про правопорушення. Такий захист повинен надаватися навіть у випадку, якщо розкриття інформації є порушенням правового або службового обов’язку. Захист інформаторів – це запорука сумлінного виконання обов’язку передачі інформації певним особам чи наглядовим органам. Інформаторам повинен надаватися захист і тоді, коли цього вимагають суспільні інтереси, наприклад, у випадку

наприклад, у випадку передачі інформації іншим особам або навіть засобам масової інформації. При цьому критерієм для визначення наявності “суспільних інтересів” є ситуація, коли користь від оприлюднення має бути більшою за шкоду, а також коли альтернативні засоби розповсюдження інформації необхідні для захисту основних інтересів.

У нас теж відомі випадки, коли доноси приносили користь, але це, скоріше, є винятком. Наприклад, справа про поширення відомостей, розглянута Конституційним Судом України у 2003 р. За “неправдивий донос” на працівника державної податкової інспекції гр. В. А. Сердюк був притягнутий до цивільної відповідальності (відшкодування моральної шкоди у вигляді штрафу) відповідно до ч. 1 ст. 7 Цивільного кодексу Української РСР.

Конституційний Суд України у цій справі виніс рішення, за яким звернення громадян до правоохоронних органів про недодержання законів посадовими або службовими особами не можуть вважатися поширенням відомостей, які порочать честь, гідність та ділову репутацію або завдають шкоди інтересам посадової чи службової особи правоохоронного органу, оскільки посадові та службові особи не є суб’єктами цивільного права [7, с. 27-30].

Отже, Конституційний Суд України прийшов до висновку, за яким правдивий донос на посадову чи службову особу до відповідного правоохоронного органу не суперечить чинному законодавству і не передбачає юридичної відповідальності. Очевидно, з цим рішенням цілком можна погодитись, враховуючи рівень корупції та хабарництва в правоохоронних та інших державних органах України.

Зауважимо, що Європейський суд з прав людини у справах, пов’язаних з порушенням ст. 10 Конвенції про захист прав та основних свобод людини, неодноразово підкреслював: межі допустимої інформації щодо посадових та службових осіб можуть бути значно ширшими порівняно з межами такої ж інформації щодо звичайних громадян (див. справи “Яновський проти Польщі”, “Нікула проти Фінляндії” [9; 10]).

Очевидно, що поняття “донос” досить складне в правовому сенсі, його можна розглядати в різних термінологічних площинах. Перший підхід можна визначити так: мають місце “неправдивий донос – наклеп – необґрунтована скарга”, за які фізична особа повинна нести юридичну відповідальність,

* “Свистуну”, певно, відповідає наш розмовний варіант “стукач”.

і “правдивий донос”, за який вона відповідає відповідальності не несе.

Інший підхід може визначати так: донос – це надана “достовірні інформация – дезінформация – дифамация”. Таку класифікацією доносів термінологічно можна вважати більше вдалою, але в цілому вона відповідає попередній (правдиве повідомлення – завідомо неправдиве повідомлення – наклеп).

Проблема доносництва врешті-решт полягає у розв’язанні етичної проблеми надання пріоритету чи визначення оптимального співвідношення між інтересами донощика, жертви доносу та інтересів суспільства. Тобто є: 1) право кожного (ст. 34 Конституції) поширювати інформацію про іншу особу, в тому числі негативну, суб’єктивну чи об’єктивну; 2) таке поширення інформації може завдати шкоди цій особі; 3) викриття незаконних чи негідних дій такої особи може бути корисним для інших членів суспільства. На сучасному етапі розвитку суспільства розв’язання цієї складної етичної і психологічної проблеми полягає в тому, щоб не притягувати до юридичної відповідальності людину за правдивий донос, адже це може допомогти, скажімо, боротьбі з корупцією та іншими злочинними і ганебними явищами. З іншого боку – пануюча в суспільстві ідеологія та принципи суспільної моралі не повинні заохочувати та рекламувати доносництво.

Отже, доносництво має певний позитивний момент: можливий захист суспільних інтересів, таких, як захист громадського порядку, повідомлення про злочин чи його попередження, захист здоров’я та моралі – окремих осіб чи суспільства в цілому. У цьому випадку донос можна розглядати як поширення інформації.

Негативний момент доносництва має місце тоді, коли суспільного інтересу немає, а є тільки індивідуальний: – помста, заздрість тощо. Тобто йдеться лише про вихід негативних емоцій донощика.

Як співвідносяться ці явища – донос та поширення негативної інформації? Незалежно від мети (*a priori* – негативної) у випадку позитивного результату донос можна розглядати як поширення суспільно-корисної інформації, яке не передбачає ніякої юридичної відповідальності. Але незалежно від результатів доносництва та наявності конституційно закріпленого права поширювати інформацію такий метод поширення інформації був і залишається негідним.

Отже, на сучасному рівні розвитку суспільної моралі, загальної культури і свідомості доцільно не забороняти, але й не заохочувати доносництво. Система виховання та ідеологія в суспільстві повинні бути спрямовані на негативне ставлення до доносу як явища. Але законодавчо, у правозастосовчій та правоохоронній практиці треба передбачати таку можливість, враховуючи можливі позитивні наслідки, зокрема захист суспільних інтересів.

У цілому доносництво як метод поширення відомостей (інформації) є ознакою низького рівня культури та свідомості, веде до деградації особистості та падіння суспільної моралі, а заохочення доносництва призводить до активізації прояву низького в людині. Фактично співвідношення між доносом і поширенням відомостей визначається співвідношенням між нормами права та нормами моралі у суспільстві. На думку автора, можливе застосування альтернативних доносництву методів, таких, як відкритість у розв’язанні суспільних і особистих проблем, ігнорування негативних явищ (коли припустити певну ілюзорність існуючого порядку), обструкція тощо.

Розвиток права відбувається у напрямі створення етичних норм і кодексів та переважанням їх над законодавчо закріпленими нормами поведінки. Чим вищий рівень суспільної моралі, тим менше потреби у юриспруденції як такій. Отже, з розвитком духовності та відкритості суспільства, створенням інформаційного суспільства, при переході людства на якісно новий рівень свідомості донос як явище повинен відмерти “природним шляхом”. І це буде справжньою ознакою демократичного, відкритого і духовного суспільства, яким ми обов’язково станемо.

Список літератури

1. *Даль В.* Толковый словарь. В 4 т. Т. 1: А-З. – М.: Госиздат иностранных и национальных словарей, 1956.
2. Словарь современного русского литературного языка. В 17 т. Т. 3: Г-Е. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1954.
3. Российская юридическая энциклопедия / Гл. ред. *А. Я. Сухарев*. – М.: Инфра-М, 1999.
4. Кримінальний кодекс України: Затверджений Законом від 28 грудня 1960 р.: Текст відповідає офіц. за станом на 1 квітня 1999 р. – К.: Український інформаційно-правовий центр, 1999.

5. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року (станом на 20 лютого 2003 року). – К.: Вид. *Паливода А. В.*, 2003.
6. Кримінально-процесуальний кодекс України: Офіційний текст із змінами станом на 1 січня 2002 р. / Міністерство юстиції України. – К.: Ін Юре, 2002.
7. Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 2. – 85 с.
8. Уголовный кодекс РСФСР / Министерство юстиции РСФСР. – М.: Юрид. лит., 1986.
9. Справа “Яновський проти Польщі” // Практика Європейського суду з прав людини: Рішення. Коментарі. – 2001. – № 1.
10. Рішення палати у справі “Нікула проти Фінляндії”. Комюніке Секретаря Суду // Практика Європейського суду з прав людини: Рішення. Коментарі. – 2002. – № 2.
11. Міжнародні стандарти забезпечення свободи слова: Збірник публікацій міжнародної організації “Артикль 19” / Упоряд. та ред. Лабаторії законодавчих ініціатив. – К.: Міле-ніум, 2003.

Н. В. Кушакова-Костицкая

ДОНОСИТЕЛЬСТВО: ПРАВОВАЯ И ЭТИЧЕСКАЯ СТОРОНЫ ПРОБЛЕМЫ

Автор рассматривает явление доносительства с точки зрения морали и права как негативное социальное явление, которое непосредственно не регламентируется законом, но имеет определенную правовую, законодательную и социально обоснованную этическую почву для развития, как в современном украинском обществе, так и за рубежом. В статье показана формальная связь между реализацией конституционного права распространять любую информацию, если оно не ограничено законом, и доносом как методом передачи информации. С другой стороны, показана прямая связь между поощрением и развитием доносительства как государственного и общественного механизма и установлением и поддержанием определенного общественного порядка, управлением социумом в целом и психологическим давлением на отдельных индивидуумов в частности.

N. V. Kushakova-Kostytska

LEGAL AND ETHIC SIDES OF THE PROBLEM OF DENUNCIATION

The authors considers the phenomenon of denunciation from the point of view of moral and law as a negative social phenomenon which is not regulated by law directly but has a certain judicial, legislative and socially based ethic ground for the development both in modern Ukrainian society and abroad. The article shows the formal connection between the realization of the constitutional right to spread any information if it isn't forbidden by law and denunciation as a method of rendering information. On the other hand, the direct connection between encouraging and development of denunciation as a state and social mechanism and establishing and keeping a certain public order, socium management and psychological pressure on some individuals in particular is shown.